

DOI:

УДК 340.12

Віктор Савенко,

доктор юридичних наук, доцент, професор
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету Тернопільського
національного економічного університету
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9334-6785>

ЗАКОННІСТЬ ЯК ШЛЯХ МАТЕРІАЛІЗАЦІЇ ІДЕАЛУ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Проведено аналіз взаємозалежності та взаємовпливу закону і правосвідомості як факторів соціального регулювання суспільних відносин у межах правової держави. Досліджено механізми побудови демократичної держави як урегульованої форми суспільних відносин. Проаналізовано філософські аспекти розвитку суспільних відносин у державі.

Ключові слова: закон, соціальне регулювання, суспільні відносини, правова свідомість (правосвідомість), правова систем.

Savenko V.

Legality as a way of materialization of the ideal of legal reality in civil society

The article analyzes the philosophical aspects of social relations; researches the features of formation of relationships, as regulated forms of social relations and legal consciousness of citizens in civil society. Provides the analysis of interdependence of law and legal consciousness as factors of social regulation of social relations within the rule of law. Investigates the fundamental principles in formation of public relations upon conditions of legal harmonization of modern society.

The current jurisprudence is increasingly drawn to the philosophical study of social relations and the law as a mechanism to resolve them. Many aspects of the problem have been highlighted in publications of O. Drozdov, G. Mokronosova, Y. Pletnykova and other authors, however, some significant issues – among them the questions of the definition of public relations, the legal form of social relations, the role of law in the settlement and stabilization of social relations, - are still being the subject of discussion and require further study. For this reason, the disclosure of the place and role of law as a means of legal regulation of social relations in the state is important direction of research in the field of philosophy of law.

The article analyzes the philosophical aspects of social relations; researches the features of formation of relationships, as regulated forms of social relations and legal consciousness of citizens in civil society; provides the analysis of interdependence of law and legal consciousness as factors of social regulation of social relations within the rule of law; investigates the fundamental principles in formation of public relations upon conditions of legal harmonization of modern society.

The study concluded that the problem of legal regulation of social relations in the state is in the field of values of social life, which is characterized by a continuous process of gradual increase in the objective value of legal law. In this sense, an important role for legal socialization of an individual that takes place mainly through his appropriation of the principles of legal consciousness and legal traditions of the culture of society.

Keywords: law, social regulation, public relations, legal consciousness, legal system.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство та правова держава – це два взаємозумовлені процеси. Важко однозначно сказати, що було перше, втім, найбільш імовірно, що саме громадянське суспільство дає передумови для конструювання правової держави, а законослухняність виступає принципом, режимом та гарантією їхнього забезпечення.

На нашу думку, бінарне поняття громадянського суспільства та правової держави, а також принципу законослухняності варто розглядати в універсумі правового порядку, адже це поняття більше тяжіє до природного праворозуміння, на відміну від терміна «законослухняність», який ілюструє позитивістське розуміння.

Процес формування громадянського суспільства та правової держави, як і будь-які інші правові процеси, розгортається, безперечно, в площині правової реальності. Постає запитання, яким є механізм по-

будови громадянського суспільства та демократичної держави в розумінні законослухняності. Спробуємо сконструювати ситуацію саме у вимірі правової реальності.

Мета статті: здійснити науково обґрунтований аналіз впливу закону на соціальне регулювання суспільних відносин у громадянському суспільстві та демократичній державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу закону на соціальне регулювання суспільних відносин та правосвідомість і світогляд людини є об'єктом чималої кількості спеціальних досліджень. Зокрема, дефініціюванню концептів «суспільні відносини» та «соціальні відносини» присвячені праці О. Дроздова, Г. Мокроносова, Ю. Андрєєва, І. Попової, В. Вирелкіна, В. Хмелька; теоретичний контекст закону та його вплив на суспільні відносини, свідомість і світогляд людини розглядали О. Йоффе, М. Строгович, М. Шаргородський, А. Лисюткін, Н. Матузов, А. Малько; до аналізу юридичної природи закону вдавалися П. Бергер, Т. Лукман, П. Бурдьє, П. Рікер, В. Нерсисянц, М. Цвік, В. Ткаченко, О. Куціпака, С. Максимов, С. Сливка; розуміння правової системи як складової правового життя суспільства наявне у дослідженнях А. В. Малько, А. Є. Михайлова, І. Д. Неважжай.

Проте окреслений аспект матеріалізації ідеалу правової реальності у громадянському суспільстві та демократичній державі розкривається побіжно, що додатково актуалізує предмет нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-яке вчення щодо належного стану суспільства і механізмів його регулювання буде релевантним щодо праворозуміння. Річ у тому, що право, правовідносини, правова діяльність природно впливають на свідомість людей у вигляді певних знань і оцінок, почуттів і звичок, що сукупно утворюють особливу форму суспільної свідомості – правосвідомість. У праві відображаються уявлення окремої соціальної групи або конкретного індивіда не тільки про саме право, а й про інститути держави, що забезпечують наявність права: правосуддя, законності тощо. Ступінь розвиненості правосвідомості є одним з найважливіших показників загального правового стану суспільства, його правової культури.

Процеси правового усвідомлення дійсності тими чи іншими суб'єктами суспільного життя не можуть бути правильно зрозумілі, якщо не розкрити властивих їм суперечностей. Наприклад, відображення в праві інтересів і потреб суспільства чи окремої людини говорить не тільки про відповідність, а й про певне протистояння цих інтересів і потреб. Це протиріччя є рушійною силою в розвитку правових явищ у демократичному суспільстві. Залежно від того, чи упорядкує людина свої особисті інтереси й потреби відповідно до суспільних, визначається спрямування її поведінки (правомірна чи неправомірна), а також ступінь усвідомлення принципів, ідей існування права. Тому наявність твердих, стійких правових переконань людини виявляється під час вирішення цієї об'єктивної суперечності, коли людина, знаючи зміст правової норми, бачить у ній засіб задоволення і своїх, і суспільних потреб та інтересів, усвідомлює її соціально значущі цілі і виявляє стійкість щодо протиправної поведінки. Зі свого боку, закон, відображаючи інтереси й потреби суспільства і людини, прагне максимального вдосконалити відповідно до вимог природного права, сприяючи всебічному і гармонійному розвитку кожної людини.

Суспільно-правомірна активність людини у громадянському суспільстві залежить від наукової обґрунтованості, достовірності і глибини набутих людиною знань про право й суспільно-правові явища з подальшим практичним застосуванням цих знань, а також від ступеня сформованого ціннісного ставлення у вигляді почуттів поваги, довіри до права.

Соціальний світ разом з частиною природного середовища, яка залучена людьми в їхню життєдіяльність, становить сферу соціального порядку, основним регулятивним аспектом якого є люди. Будь-який соціальний порядок має працювати як упорядкована система, «здоров'я», мобільність та життєздатність якої залежать передусім від засвоєння кожним її членом усталених у ній правових та моральних норм. Перші (правові норми) формують його зовнішню, видиму оболонку, другі (моральні норми) – його невидиме внутрішнє ядро.

Видимий порядок – це форма, змістоутворюючі складові (певні організації, структури, установи) якої динамічні і можуть видозмінюватися та трансформуватися. Невидимий порядок – це зміст. Він охоплює духовну культуру людей, яка становить гуманістичний вимір прогресу. В сукупності вони утворюють своєрідну модель поведінки, що містять інформацію про соціальні цінності та порядок взаємовідносин у суспільстві.

Порядок є незмінною умовою соціального прогресу, а прогрес – метою порядку. Стабільність соціального порядку визначається стабільністю відносин соціальної системи, основним елементом якої є людина з властивою їй моделлю поведінки. Одним із шляхів формування правомірного вияву поведінки людини у суспільстві є ціннісне збагачення її свідомості та вдосконалення механізму її правового захисту.

Важливим фактором соціального порядку постає право, що має забезпечити соціальну стабільність та безпеку за допомогою норм права. Проте лише той соціальний порядок забезпечує стабільність і безпеку та прогрес, який передбачає побудову системи загальнолюдських цінностей, зокрема: цінностей людського буття, поваги до традицій, турботи про ближніх, інших підвалин цивілізаційного розвитку [1, с. 109]. У цьому сенсі правовий порядок можна розглядати як мікрофеномен, що співіснує з онтологією й деонтологією усіх правових явищ, відповідаючи на питання не лише про те, якими є ті чи інші правові явища, а й якими вони мають бути.

Регулятивна функція права має здатність до нівелювання, відтак те, що раніше здавалося правильним, сьогодні вже може не виглядати таким. Правова активність населення знижується, рівень порушень закону зростає, право стає засобом політичної та економічної боротьби, а не ідеалом, втрачається «сприйняття» норм позитивного права, за недотримання і за невиконання яких настає відповідальність, а це є важелем впливу на людину з боку держави. Що можна говорити за таких обставин про норми природного права, дотримання яких забезпечуються внутрішнім переконанням, совістю і моральними принципами людини? Ці норми ігноруються людьми, хоч є і такі особи, котрі всупереч обставинам не змінюють власних морально-ідейних переконань, не порушують суспільного і правового порядку.

Ми акцентуємо увагу на такому стані суспільства тому, що багато країн світу, зокрема Україна, перебувають у фазі активної еволюції. Аномія неминуча в процесі Переорієнтації суспільства на інші моральні, економічні, політичні та правові цінності, у ситуаціях економічних і політичних криз, воєн, революцій, змін ладу і форм правління призводить до неминучої аномії (своєрідної кризи цінностей, що призводить до зміни правосвідомості населення).

Вплив суспільної аномії на правові цінності потрібно розглядати як кризу правової та політичної систем загалом (її основних цінностей), у якій право вже не спроможне підтримувати єдності в суспільстві, і тому, щоб уникнути неправомірної діяльності людини, потрібно звертатися до природно-правових цінностей. Відсутність відчуття належності людини до суспільства і держави, відчуття справедливості закону призводить до втрати людиною відчуття морального обов'язку і відповідальності перед вищою божественною силою. Людина починає скептично ставитися до правових цінностей і її єдиною релігією може стати філософія заперечення істини. Кореляція правових цінностей і норм права можлива як на рівні конкретної особи, формуючи в неї зумовлений рівень правосвідомості та правової поведінки, так і на рівні колективів та суспільств. Синергетичною складовою цього процесу виступає правовий порядок (адже він існує не лише в розрізі цінностей, а й має розвинену зовнішню структуру на рівні норм права).

Правовий порядок є не лише нормою-принципом, а й декларативною нормою – нормою-метою, до якої намагається сягнути будь-яке суспільство, що перебуває на шляху розбудови правової держави і громадянського суспільства. Цінність правового порядку зводиться до властивості правової реальності, а відтак до ідеалу, цінності, гарантії та принципу правового життя цієї правової реальності, в якій одвічна ідея справедливості висувається на перший план. З цієї причини його повномасштабне втілення – мета будь-якої правової системи.

Узагальнюючи вищесказане, можна твердити, що основними передумовами виникнення антиціннісної правосвідомості і, як наслідок, неправомірної діяльності людини у державі, є недоліки її взаємодії з навколишнім світом, з іншими людьми, а також аномія правових цінностей на рівні індивідуальної чи масової свідомості. Позитивно-правові цінності, якщо під ними розуміти цінність закону, без сумніву, важливі, але цивілізаційний розвиток людства доводить, що дуже часто такі цінності (за умови, що вони претендують на абсолютність) призводять до кризово-катастрофічних станів у суспільстві, і людина, намагаючись вийти з такого стану існування, неодмінно повертається до природно-правового ідеалу через певні реформи і зміну власної діяльності.

Найскладнішими для сприйняття людиною є реформи у морально значущих сферах суспільного й особистого життя людей. Ці сфери пов'язані з сімейними цінностями, біоетичною нормативною системою, правами людини у сфері біомедичних технологій тощо. Вирішення нових проблем за допомогою традиційних підходів позитивного права є малопродуктивним, тому сучасне право мусить шукати відповідь на них у тісній співпраці з антропологією, релігією, філософією, медициною тощо, оскільки сьогодні проблеми права, людини у праві, її поведінки тісно переплелися з питаннями моралі і справедливості, свободи і природно-правової відповідальності людини.

Концентруючи в собі ідеали правової держави та громадянського суспільства за умови законотворчості, правовий порядок стає бінарною основою спрямування правової реальності у згаданому напрямку.

Межі пізнання правової реальності соціальним суб'єктом обумовлюють не тільки об'єкт відображення, а й форми і способи цього відображення, що визначають функції, соціальне призначення пізнаного правового явища. Так, форми відображення людиною правої реальності – це уявлення про правозастосування. Способами відображення якого є правосвідомість, правозастосовна практика. Тому складно погодитися з думкою В. Бабаєва і В. Баранова [2, с. 21].

У пізнанні правозастосовної діяльності можна умовно виокремити два рівні (аспекти, зрізи) пояснення: ціннісно-орієнтувальний (дає змогу розкрити її призначення в правовому житті для особистості, суспільства, держави) і практико-орієнтувальний, завдання якого полягає в тому, щоб відобразити принцип «роботи» правозастосовної діяльності.

Видається, що в аспекті ціннісно-орієнтувального пояснення феномена правозастосовної діяльності найбільш продуктивним є один з інтеграційних підходів до праворозуміння – концепція природно-позитивного права – права в людському вимірі. Водночас першорядне значення, на наш погляд, мають такі ідеї концепції природно-позитивного права, як: усвідомлення, закріплення і гарантування прав і свобод є основною місією, призначення права; права і свободи особистості, психологічна та соціальна сутність людини, правовий зміст законів, інших джерел права виникає з природи людини, ґрунтується на його правах і свободах.

До ціннісно-орієнтаційної діяльності належить буденно-практичне вироблення уявлень про заборонене, належне, доцільне і захист особистісної системи правових цінностей загалом. Звичайно, поняття ціннісної орієнтації не охоплює повністю все різноманіття взаємозв'язків людини з об'єктивною дійсністю та не розкриває внутрішні механізми її поведінки. Але ціннісні орієнтації можуть становити певну структуру ставлення особистості до фактів правової дійсності. Тому, знаючи зміст ціннісних орієнтацій конкретної особистості або певного її типу, тобто домінуючий спосіб правового орієнтування в соціальній дійсності (за допомогою логіки буденної свідомості або шляхом усвідомлення ідеологічного сенсу цінностей), знаючи специфічний об'єкт орієнтації (ті чи інші правові нормативи, правові відносини, матеріальні чи духовні блага) та умови орієнтації (характер соціального середовища і цінності, що функціонують у ньому, індивідуальний правовий досвід життя), можна з певним ступенем точності моделювати ймовірну майбутню правову поведінку людини в тих чи інших ситуаціях.

У практико-орієнтувальному зрізі (поясненні) правозастосування також заслуговують на увагу інші підходи.

Інструментальний підхід, якого дотримуються А. В. Малько [3], В. А. Сапун [4], К. В. Шундіков [5] та ін., об'єднавши специфічні властивості правової матерії щодо застосування права, дає змогу: визначити правозастосування як особливий правовий засіб-діяння; побачити, з точки зору практичної значущості, в конкуруючій юридичній сфері всі різноманітні правові явища, які здатні забезпечити права, свободи, законні інтереси суб'єктів права; вибрати з наявного арсеналу правових засобів ті, які дають змогу оптимально й ефективно реалізувати права, свободи, законні інтереси.

З точки зору комунікативного підходу, застосування права – найважливіший засіб реального інформування суб'єктів права про юридично дозволене (недозволене) – не в нормативному (зобов'язальному) аспекті (як цю функцію виконують результати правотворчої діяльності), а саме в аспекті реальному, практичному, в тому, як фактично оцінюється та чи інша діяльність з точки зору права. Не випадково практикуючі юристи орієнтуються на опубліковані результати правозастосовної практики не менше, ніж на нормативно-правову інформацію.

Ситуації, в яких навіть за наявності норми права (не кажучи про випадки, коли виникають прогалини в праві) суб'єкти права відчують труднощі в оцінюванні своїх юридично значущих дій з позицій правомірності чи неправомірності, удосталь виникають у практиці.

Наведений приклад доводить правильність положення Г. Харта щодо сучасного праворозуміння та правозастосування, в якому йдеться про те, що «верховний трибунал має останнє слово, щоб сказати, що є право, і коли він сказав це слово, твердження, що суд був «не правий», не спричинить наслідків у середині системи: в результаті не зміняться нічії права або обов'язки» [6], а також необхідність конкретизації ознак правомірності (неправомірності) поведінки (діяльності).

У комунікативному підході до праворозуміння фіксується ще одна закономірність правозастосовної діяльності, як залежність від соціальної ситуації, в якій діє правозастосовувач. Текстуальне правило, як аргументує А. В. Поляков, «стає джерелом права тоді, коли в соціальній дійсності йому відповідають проєкційні соціоментальні утворення, які надають цьому правилу ціннісного значення, і виникають відпо-

відні соціальні практики... Правова норма знаходиться не в тексті, а в психосоціокультурній дійсності ...» [7, с. 375–376].

Щодо правової держави, як «середовища» існування законності, то, не вдаючись до теорій та проблем виникнення, розвитку, а також оминаючи проблеми в підходах до термінології, зазначимо, що історія розвитку філософсько-правової думки свідчить, що для правової держави, звичайно ж, потрібно, але не достатньо, щоб усі, зокрема й сама держава, дотримувались законів. Важливо, щоб ці закони були правовими, щоб закони відповідали вимогам права і загальної, необхідної форми, і рівної міри (норми) свободи людини. Для цього потрібна така держава, яка виходила б з принципів природного права при формуванні законів і втіленні їх у життя, та й загалом, у процесі здійснення всіх інших функцій.

Отже, правова держава припускає взаємозумовлену і взаємодоповнювальну єдність панування права і правової форми організації політичної влади, в умовах якої визнаються і захищаються права і свободи людини та громадянина. Тут варто акцентувати увагу на основній відмінності права і закону: закон може бути не правовим, якщо він порушує основоположні принципи права (рівність, свободу, справедливість) і якщо в ньому містяться ідеї «неповаги» до природних прав і свобод людини.

Саме тому першим принципом правового стану держави оголошується безумовне дотримання невіддільних прав і свобод людини, які є «над» будь-яким нормативно-правовим актом держави. Окрім того, навіть всевладна державна воля повинна бути обмежена законом. У цьому й полягає суть верховенства закону: право загальнообов'язкове для всіх.

Висновки. Громадянське суспільство та правова держава – це два взаємообумовлені явища. Громадянське суспільство забезпечує динамізм і передумови для конструювання правової держави, а законотворчість – це принцип, що забезпечує буття правової держави.

Поняття громадянського суспільства та правової держави, а також принцип законотворчості варто розглядати в універсумі правового порядку. Змістом функціонування громадянського суспільства з точки зору правового порядку є максимальна реалізація правового статусу особи, законності та правомірності.

Законністю є сукупність вимог, гарантій, що забезпечують порядок у державі. Зміст законності полягає в необхідності суворого, абсолютного та конкретного дотримання всіма без винятку суб'єктами права усіх приписів закону та інших нормативно-правових актів. Правомірність означає відповідність нормам і законам права.

Принцип законності виявляється у двох взаємопов'язаних вимогах: 1) діяти відповідно до положень нормативно-правових актів; 2) виявляти ініціативу з метою забезпечення панування права.

З цією метою створюються соціальні інститути, які не допускають безладу, підтримують соціальний порядок – система державної влади, правові інститути, політичні організації.

Громадянське суспільство стимулює передумови для конструювання правової держави, а законотворчість виступає принципом, режимом та гарантією їхнього забезпечення.

Список використаних джерел

1. Ступак А. Л. Соціальний порядок як необхідна умова стабільності суспільних відносин. *Держава і право*. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. № 51. С. 115–120.
2. Бабаєв В. К. Общая теория права: Краткая энциклопедия. Нижний Новгород, 1998. 315 с.
3. Малько А. В. Теория правовой политики: Монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. 325 с.
4. Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права. Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского гуманитарного ун-та профсоюзов, 2002. 154 с.
5. Шундигов К. В. Синергетический подход в правоведении. Проблемы методологии и опыт теоретического применения : монография. Москва : Юрлитинформ, 2013. 256 с.
6. Харт Г. Понятие права. Санкт-Петербург : Из-во Санкт-Петербургского ун-та, 2007. 302 с.
7. Поляков А. В. Общая теория права : учебник. Санкт-Петербург : Из-во юрид. факультета СПбГУ, 2005. 475 с.

References

1. Stupak, A.L. (2011). Sotsialnyi poriadok yak neobkhidna umova stabilnosti suspilnykh vidnosyn [Social order as a necessary condition for the stability of social relations]. *Derzhava i pravo – State and Law*. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 51, 115-120 [in Ukrainian].
2. Babaev, V.K. (1998). *Obshchaia teoriya prava: Kratkaiia entsyklopediia* [General Theory of Law: A Brief Encyclopedia]. Nizhnyi Novhorod [in Russian].

3. Malko, A.V. (2012). *Teoriya pravovoi polityky: Monografiia [Legal Policy Theory: Monograph]*. Moskva: Yurlitinform [in Russian].
4. Sapun, V.A. (2002). *Teoriia pravovyh sredstv i mekhanizm realizatsii prava. [Theory of legal means and the mechanism for the implementation of law]*. Sankt-Peterburh: Yzdatelstvo Sankt-Peterburskoho humanitarnoho universiteta profsoiuzov [in Russian].
5. Shundykov, K.V. (2013). *Synerhetycheskyi podkhod v pravovedenyy. Problemy metodolohyy y opyt teoretycheskoho pryomeneniya: Monografyia [Synergetic approach in jurisprudence. Problems of methodology and experience of theoretical application: Monograph]*. Moskva: Yurlytynform [in Russian].
6. Khart, H. (2007). *Poniatye prava [Concept of law]*. Sankt-Peterburh: Yzdatelstvo Sankt-Peterburskoho universiteta [in Russian].
7. Poliakov, A.V. (2005). *Obshchaia teoriya prava: uchebnyk [General Theory of Law: A Textbook]*. Sankt-Peterburh: Yzdatelstvo yuridicheskoho fakulteta SPbHU. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 20.05.2020.